

הולכי בתל, רודפי כדים, ומעלי חרס

למתבונן מן הצד, נדמה לעיתים כי כול הארכיאולוגים הם אנשים משעממים- הולכי בתל (ארכיאולוגי, לא הולכי בטל דיזנגופיים...) רודפי כדים (עתיקים ולא "רודפי קדים", היינו אנשים ריקים) ומעלי חרס (מבין החפירות ולא חסרי הצלחה כרוניים...). היכרות קרובה עם חלק מדמויות אלו, מתגלה, לעיתים, כי הם עצמם מרתקים לא פחות מן החפירות והתגליות שלהם. לחלק מאלה מוקדש הקטע הבא, כשהמכנה המשותף שלהם הוא, כמובן, העובדה שכולם חפרו בחלק מערי הנבטים במדבר.

תומאס אדוארד לורנס ליוטננט-קולונל (1888 – 1935)

בריטי, האיש שלימד את הערבים את לוחמת הגרילה והפך לאגדה ולמודל לדמויות מפורסמות כמו הארכיאולוג אינדיאנה ג'ונס. אודותיו ואודות קשר האהבה בינו ובין המרגלת הארץ ישראלית שרה אהרונסון אשת ארגון ניל"י, נרקמו סיפורים רומנטיים. האיש כונה "לורנס איש ערב", והאגדה סביבו שנויה במחלוקת.

בספרו "שבעה עמודי חוכמה", ספר בו תיאר את מעלליו והרפתקאותיו בהמרת שבטי ערב כנגד האימפריה התורכית בזמן מלחמת העולם הראשונה, כתב: "הוא ראה את החיים כסיפור נפלאות, כל האירועים היו חשובים. כל האנשים שבאו עימו במגע גיבורים". (לורנס איש ערב על השיך אאודה אבן טאיי).
ספר זה נקרא יותר מכל, כסיפור הרפתקאות, והודות לסגנונו הספרותי הנשגב הפך לנכס ספרותי לאומי. ווינסטון צ'רציל (ידידו הטוב של לורנס) אף הגדירו כ-"אחת היצירות הגדולות ביותר שנכתבו באי פעם בלשון האנגלית".
ב-1962 שימש סיפורו זה כבסיס לסרט רחב יריעה של דיויד לין, בכיכובו של פיטר אוטול, והסרט נחשב היום לסרט קלאסי- אחד הגדולים בתולדות הקולנוע- שזכה לשבעה פרסי אוסקר. ברגעים בהם אני כותב מאמר זה 16/12/2013, אני שומע ברדיו כי אמש הלך לעולמו פיטר אוטול....
אישיותו, הקריירה שלו, ועצם פעילותו במזרח התיכון, נשאו במחלקות ערנית ביותר עד היום.

לורנס במדבר הערבי

על העובדות הבאות אין כל מחלוקת: תומאס אדוארד לורנס נולד ב-1888 באנגליה כבן לא חוקי, הגיע למזרח התיכון ב-1909 כארכיאולוג והשתתף בחפירות ארכיאולוגיות בצפון עיראק בכרכמיש ביחד עם לאונרד וולי (ווילי היה זה שגייס אותו לשרות הוד מלכותה). יחד אתו חפר גם את חלוצה, ניצנה, ושיבטה, ובין היתר עסק גם במסע חקר ומיפוי במדבר צין שבסיני.

במהלך מסעות אלו קנה לעצמו לורנס שליטה בשפה ובתרבות הערבית, ואלו הקסימו אותו. כמו אנגלים רבים אז ובעתיד, נמשך לדמות הלוחם הערבי האציל והנועז, לסוסים הערביים, לרכיבה על הגמלים ואפילו לנימוסים הערביים. לדאבוננו, כמו בריטים אחרים, הביע לורנס לא פעם סלידה מסוימת מהיהודים המזרח האירופיים שבאו, לדעתו, לגזול את אדמותיהם של הערבים בפלשתינה. יחד עם זאת, דעותיו בנושא לא היו אחידות והשתנו מעת לעת. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, כאשר הבינו בבריטניה שישנה הזדמנות פז לשנות את המצב הפוליטי במזרח התיכון מן היסוד ולהכות מכות מוות באימפריה התורכית הגוועת, הועבר לורנס לקהיר, מרכז הבין הפוליטי והצבאי של בריטניה במזרח. שם הוטל עליו להיצמד לאמיר פייסל בנו של חוסיין ה"שריף" השליט של העיר מכה. ביחד עם פייסל, שהיה ידידו הקרוב ושלו שימש יועץ צבאי, נטל לורנס חלק ולפעמים גם יזם חלקים במרד הערבי הגדול כנגד התורכים ולקח חלק במעשי גבורה שונים שהפכו אותו לדמות נערצת בקרב הערבים. למעשה, ניהל לורנס לוחמת גרילה קלאסית מהסוג ששום מפקד בריטי לא קיים מאז ימי ולינגטון בספרד. הוא ריכז את הפעולות בהפרעות לדרכי התחבורה של תורכים על ידי מארבים וחבלות, הריסת מחסנים צבאיים וזריעת חוסר ביטחון ובהלה בקרב היחידות התורכיות השונות שהיו מפוזרות בשטח המדברי הנרחב. לורנס אף השתתף בעצמו ברבים ממבצעים, בייחוד אלו שהיו קשורים בפיצוץ רכבות ובחבלה במסילת הברזל החיג'אזית. לזכותו נזקפת הטקטיקה של ריתוק הכוחות הטורקים לעיר אל-מדינה, דבר שעזר לבריטים בפיקודו של גנרל אלנבי לכבוש את ארץ ישראל ב-1917; או אז הוביל לורנס את הערבים במבצע מזהיר לכיבוש עקבה וניתק את חיל המצב התורכי במדינה מעורפו.

לורנס איש הרהב

האיש היה אשף תכסיסי הלשון ואחד מגדולי-אם לא גדול-הסגנונים האנגלים של המאה, והצליח ליצור ההרגשה שהוא מספר הכול, אך למעשה מעביר אותך ליד, לא בתוך, אך סמוך מאוד לאש החורכת של האמת... למעשה, לורנס לא בדה סיפורים אלא בדה את חייו, את עצמו, ואת אישיותו. הוא בדה מרד ערבי שלא היה ולא נברא, בדה ממלכה מזרח תיכונית שלא תהיה ולא תיברא, בדה אחדות ערבית שלא היה לה מעולם- ואין יודע אם יהיה לה אי פעם- ולו קמץ של מלט חיבור; לורנס אף בדה, כמו, את הגאון הצנוע, הגיבור החלש, המנצח המובס האלמוני עטור התהילה שאפילו את שמותיו כולם בדה והחליף ככובעים... (משה שמיר "עד הסוף").

לדעת חלק מן החוקרים, כל הטענות באשר למרד הערבי כמרד לאומי גדול הן שגויות מן היסוד; לדעתם המרד במדבר לא היה לאומי ערבי כלל ועיקר- באותה תקופה לא הייתה לנתינים הערביים של האימפריה העות'מאנית כל תודעה לאומית, ולפעולותיהם ולרעיונותיהם של כ-350 הלאומיים שפעלו בתריסר אגודות ערביות סודיות באימפריה העות'מאנית לא הייתה שום השפעה על הציבור הערבי שנותר רובו ככולו נאמן לשולטן עד לסיום המלחמה. היחס למרד בקרב אותם חלקים מהציבור הערבי שהיו מודעים לקיומו, נע בין אדישות מוחלטת לבין עוינות חריפה.

גם חוסיין ובניו לא היו לאומנים ערביים שחותרו לשחרור אומתם מכבלי השעבוד העות'מאני ארוך השנים, אלא בסך הכול אימפריאליסטים שביקשו לנצל חלון הזדמנויות נדיר לשם הקמת אימפריה רב לאומית נרחבת משלהם על חורבות האימפריה העות'מאנית. היה זה נצנוץ הזהב הבריטי וריח השלל שקיבץ את הבדואים מאחורי השריף ובניו, ובוודאי לא השאיפה לחרות או שחרור לאומי. בדואים רבים נהגו להעלים מיד לאחר שקיבלו מענק או שכחו את הלחימה ברגע שמצאו שלל רב: "הביזה העסיקה לחלוטין את הבדואים שלנו והתקפות הנגד התורכיות לא נתקלו בהתנגדות כלשהי" מדווח לורנס בספרו. אחרי המלחמה הפך לורנס ליועץ מדיני של ידידו וינסטון צ'רצ'יל אז שר המושבות. ב-1919 הוא השתתף במשלחת הבריטית לוועדת השלום בפריז ולמעשה יועצו של פייסל ודובר השאיפות של בית האשם. לורנס ראה בהתנהגות של ממשלת בריטניה לבית האשם ולערבים בכלל כבגידה וב-1922 פרש משרות הממשלה. כל חייו נשאר מעריץ של הערבים בכלל ושל האשמים בפרט.

לורנס והציונים

אהרונסון מתאר ביומנו את לורנס, לראשונה, ב-1917 כ"ארכיאולוג, בקיא מאוד בענייני ארץ ישראל, יהיר". את הפגישה ביניהם הוא מתאר בכמה שורות צוננות שסיכומן: "הוא עוין אותנו בגילוי לב". מנגד, לורנס אינו מזכיר את אהרונסון בשום מקום. הם נפגשו פעמים אחדות כיריבים בוועידת השלום בוורסאי (נובמבר-דצמבר 1918), אך ראשית יש לדמיין פגישתם הראשונה בקהיר, בה נדמת הולדת הפעפוע הראשון של המזימה שתביא למותם: אהרונסון-ברצח (או תאונה) ולורנס בהתאבדות (או תאונה)... (משה שמיר "עד הסוף"). היחסים בין השניים לא היו טובים ביותר, ונראה ששני הסוכנים החשאיים היהירים והבטוחים מאוד בעצמם זלזלו זה בזה.

ייתכן שבזמן מאוחר יותר השניים יכלו להשלים ביניהם, אך רצה הגורל ואהרונסון מצא את מותו ב-15 למאי 1919 שעה שמתוס בו טס מלונדון לפאריס נפל לים; מאידך, משעה שהחל להניח שהנשק שיגן על הציונים יכול להיות יהודי (ולא דווקא אנגלי) ואולי גם בהשפעתו של ד"ר חיים ויצמן שאותו העריץ לורנס- הפך האיש להיות יותר פרו ציוני. וכך כתב לורנס במכתב לבישוף האנגליקני של ירושלים: "ד"ר ויצמן הוא אדם גדול. שנינו אין אנו ראויים לצחצח את נעליו". חיים ויצמן הכיר גם הוא את לורנס וכתב בזיכרונותיו "מסה ומעש": "הייתי רוצה להזכיר לטובה את השירות ששירת ת.א. לורנס את עניינינו. את לורנס פגשתי פגישה ארעית במצרים עם אלנבי ולאחר מכן בארץ ישראל. נדמנתי איתו אחר כך לעיתים קרובות והוא היה מבקר לפעמים בביתנו בלונדון. יחסו אל התנועה הציונית היה חיובי מאוד למרות שהיה פרו ערבי מאוד. ומתוך טעות הציגו אותו כאנטי ציוני.

דעתו הייתה כדעתו של פייצל כי היהודים יביאו תועלת רבה לערבים וכי העולם הערבי ירוויח הרבה מן הבית הלאומי היהודי בארץ ישראל". לא בכדי כתב את שכתב- לורנס סייע לוויצמן להגיע להסכם עם פייצל שהכיר בזכויות היהודיות בארץ ישראל ואולי שינה אז את דעתו על הציונות .

לורנס ושרה אהרונסון

שרה אהרונסון אשת ארגון המרגלים ניל". אחותו של אהרן בת מייסדי זיכרון יעקב "לס"א

אהבתיך, על כן חפנתי גאון האדם בחיי ,

וכתבתי צוואתי בכוכבים לרוחב השמיים
לזכותך בחירות, הבית הראוי על שבעת עמודיו
שעניו תזרחנה עבורי
כשנגיע...."

(ת. א. לורנס שיר פתיחה לשבעת עמודי החוכמה)

מדובר בצעירה, לוחמת יהודייה שחיה בפלשתיין שלורנס הושפע ממנה ומגבורתה. ממנהיגות ארגון ניל", שריגלה למען הבריטים ושלחה יד בנפשה לאחר שנחשפה על ידי התורכים. לורנס היה המום מן הסיפורים הנפלאים על שרה אהרונסון שסופרו במפקדות הבריטיות במצרים. יש האומרים שהיא הייתה האישה היחידה בחייו.

למרות שהיה אדם מפורסם, את רוב שנותיו אחרי מלחמת העולם הראשונה עשה בשירות כטוראי בשם בדוי ביחידות של חיל האוויר הבריטי. לורנס לא מת מיתו טבעית. בשנת 1935 נהרג בתאונת דרכים כשהוא רוכב על אופנוע. גם לגבי תאונה זו שאלות ותיאוריות רבות: שמועות התאבדות, שמועות על כך שהוא נהדף עם אופנועו מאחור על ידי משאית עלומה כדי לסלקו מהדרך, ואחת התיאוריות היא שהאיש נרצח.

ניצנה העיר העליונה

הנרי אדוארד פאלמר - "כעת היינו באזור ההרים הבלתי ידוע והמסתורי".

"כעת היינו בתוך אזור ההרים הבלתי-ידוע והמסתורי אשר מזמן נתאווינו לחקור והדופק עלה עם ההתרגשות. הרגשנו שאנו על סף פתרונה של בעיה גיאוגרפית אשר העסיקה אותנו חודשים רבים. אם אמנם היו הסיפורים ששמענו אמתיים, עלולים היינו להסתכן בהרפתקאות מסוכנות. לפנות ערב, ב-28 למאוס 1870, חנינו בוואדי בשם אום קעב (נחל עקב), ליד מקום מים מועטים, אשר היו גם עכורים ומלוחים. כאן פגשנו אחד מבני שבט העזאמה והגענו אתנו להסדר, לפיו הוא יוביל אותנו לעבדת ומשם דרך ההרים לוואדי ג'ראפי (נחל פארן), לאחר שקודם נסטה לג'בל מדרה (הר ההר). הוא הסכים.. התפתח ויכוח חריף ובמשך הזמן נחתם שלום. התנאי היה שנשלם שמונה שילינגים ואילו הם התחייבו להובילנו לחרבות, ולשאת את כלינו ולעזור ככל אשר נצטרך. כך הורשינו לעלות, נתקבלנו בטקס נאות ובלוויית כל החבורה המשכנו אל חורבת עבדת."

קורות חיים

הנרי אדוארד פאלמר (1840-1882), פרופסור במכללת סנט ג'והן קולג' ומומחה לשפות, היה אחד מגדולי החוקרים של סיני. הוא נמשך אל המזרח וביחוד אל מדבר סיני והצטרף למשלחת מחקר ב-1868, ואחר למשלחת נוספת ב-1869 בו שיחזר את מסעם

של בני ישראל ממצרים אל ארץ ישראל כאשר הוא עושה זאת בהליכה לאורך כ-900 ק"מ. לאחר מסעות אלו הוא פרסם את ספרו: מדבר נדודי ישראל בשנת 1871.

משלחת פאלמר וגורלה

במשך 10 השנים הבאות נשאר פאלמר באנגליה ופרסם ספרים על הדקדוק הפרסי והערבי ובשנת 1881 תרגם את הקוראן לאנגלית. ב-1882 נשלח למשימה חשאית בסיני כדי להניא את הבדואים מלהצטרף אל המרד נגד הבריטים במצריים. כך כותב יצחק ביילי על גורלה הטראגי של משלחתו זו של פאלמר אליה הצטרפו שני קצינים בריטיים, האחד מהנדס מלכותי, סרן גיל, והשני סרן צ'רינגטון מהצי המלכותי: "השנה שבה הפרופסור הדגול והידוע אדוארד הנרי פאלמר נשלח לסיני על-ידי האנגלים, אחרי שאלה כבשו את מצרים, כדי להשקיט את הרוחות בחצי האי. האנגלים נתנו לו 20,000 ליש"ט. מתוכם הוא לקח עמו 3,000 ליש"ט, ואת השאר השאיר בסואץ. הוא נכנס לסיני כדי לקנות כביכול גמלים לאנגלים, אך לאמיתו של דבר בא לשחד את השייחים שיהיו נאמנים לאנגלים. כאשר הם יצאו מסואץ ב-9 לאוגוסט 1882 ועלו בתוך ואדי סודר, באה משלחת מהחוויתטאט ושאלה היכן הכסף? מורה הדרך לקח אז את הכסף וברח והשאיר את פרופ' פאלמר ומלווייו עם שוביהם. כאשר התברר שהבדואים משבט אחיוואת ספיחה אינם רוצים להתחלק בכסף עם האחרים, הובילו אלה את המשלחת האנגלית אל הצוק, דחפו אותם אל מותם ואחר-כך ירו בהם. כאשר התנהלה חקירה ונתבררו פרטי הפרשה, הציבה ממשלת בריטניה במקום הרצח גל-עד (רג'ם) לזכר הנרצחים, ועד עצם היום הזה נקרא המקום עין אבו-רג'ם".

משמאל למעלה בית קולט בשבטה

דנסקומב קולט (H. D. Colt)

בנו של סמואל קולט (1814 - 1862). נולד בהרטפורד, קונטיקט, ארצות הברית. המציא את האקדח התופי ויסד את חברת כלי הנשק "קולט". אגדה נפוצה טוענת כי קולט הגה את רעיון האקדח התופי בעודו צופה בתנועת גלגל המדחף של אניית הקיטור. בשנת 1848 פתח מפעל בקונטיקט, שם שוכנת חברת "קולט" עד היום. המפעל היה חדשני באותו זמן, וקולט פעל גם בתחומים רבים נוספים ובהם פיצוץ מרחוק של חומרי נפץ, הנחת כבל הטלגרף התת-ימי הראשון והשימוש בתחמוצת חנקן כחומר מאלחש. נכון להיום חברת קולט איננה מייצרת יותר אקדחים, אף כי הרובה הנפוץ בצה"ל, M-16, מיוצר על ידי קולט. קולט היה הראשון שחפר בשבטה. החפירות התבצעו במשך 3 עונות חפירה בין 1934 ל-1936 והופסקו לפני המתוכנן בשל עונת הבצורת הקשה ב-1936, והעדר מקורות מים זמינים באזור. קולט אסף חלק מהאבנים ובנה בית מהם הקיים עד היום ובו חיים עמי ודינה אוח עם ילדיהם בחוות בודדים. קולט בחר להמשיך את חפירותיו בניצנה ושם חשף את האוצר "הפפירוסים של ניצנה".

לנרד וולי Leonard Woolley (1880 – 1960)

יש לי חיבה עמוקה לחוקר זה. האיש היה הרפתקן, מדען ומרגל, אך הוא גם קשור לחלק מהותי ממני. צ'ארלס לנרד וולי (אנגלית: Charles Leonard Woolley; 17 באפריל 1880 - 20 בפברואר 1960), ארכאולוג בריטי שחקר בין השאר את העיר הבבלית אור. בשנת 1935 זכה לתואר אביר על תרומתו לארכאולוגיה. נחשב לאחד מראשוני הארכאולוגים המודרניים. נולד בלונדון ולמד בניו-קולג' שבאוניברסיטת אוקספורד. בשנת 1905 מונה לעוזר אוצר במוזיאון האשמולי באוקספורד. ב-1906 וב-1907, הוא ביצע חפירות משמעותיות בכרכמיש ממש לפני מלחמת העולם הראשונה. בשנים 1921-1920 חפר וולי בתל אל עמרנה מטעם החברה לחקירת מצרים. בין 1922 ל-1934 היה אחראי על מיזם משותף של המוזיאון

הבריטי ושל אוניברסיטת פנסילבניה בחפירות בעיר אור, שם גילה את תגליתו החשובה ביותר. העיר מתוארכת לתקופת אברהם אבינו. על פי המקרא, אור כְּשָׁדִים היא עיר הולדתו של אברהם אבינו, ממנה יצא אברהם עם משפחתו לחרן. מחרן נשלח על ידי ה' לארץ כנען. השם "אור כְּשָׁדִים" פירושו "אור של הכשדים", אם כי הכשדים היו עם או שבט שהתיישב בעיר אור רק בסוף האלף השני. העיר, השוכנת בעיראק של ימינו, היוותה אתר קבורה לבני מלוכה מסופוטמים רבים. וולי גילה קברים עשירים ביותר מבחינה חומרית. בתוך קברים אלו היו ציורים גדולים של תרבות מסופוטמית עתיקה בשיאה, יחד עם תכשיטי כסף וזהב מדהימים, ספלים וכלים נוספים. הקבר הבולט ביותר היה של המלכה **פו-אָבִי**. באופן מפתיע לא נבזז קבר זה במשך אלפי השנים מאז הוקם. בקבר נמצאו פריטים רבים שנשמרו היטב, כולל חותם גילי הנושא את שמה בשומרית. גופה נמצא קבור יחד עם האמונים על הטיפול בה, אשר הרעילו עצמם כדי להצטרף אליה ולהמשיך לשרתה. כיום מוצגים כיסוי ראשה, חותמה וגופתה באוניברסיטת פנסילבניה שבפילדלפיה.

וולי המשיך לחפור מתוך מטרה להגיע לשכבה הקדומה ביותר. לאחר ימי חפירה רבים, קראו כמה מעוזריו של וולי ואמרו: "הגענו עד תחתית היסוד". הוא ירד אל סוף החפירה כדי לוודא בעצמו את הדבר, ואמנם, נפסקו שם עקבותיו של ישוב ועל הקרקע הבתולה היו מונחים שברי כלי-בית אחרונים. "סוף סוף!", נצנץ במוחו של וולי. בקפדנות בחן את הקרקע שברצפת הפיר ותמה: "זה חומר! טיט טהור! מעין זה שמתהווה רק לאחר שקיעתו במים. טיט במקום הזה?". וולי חיפש הסבר למשמעותה של שכבה מוזרה זאת ואופן היווצרותה. תשובה לשאלה זאת לא נמצאה אף לא בפי אחד מעוזריו. הם הוסיפו, אפוא, לחפור ולהעמיק את הפיר. במתיחות רבה התבונן וולי בעלייתם של הסלים, סל אחר סל, מן הפיר, שתוכניהם נבדקו מיד, והמעדרים שקעו יותר ויותר בשכבה הזאת. מטר אחד, שני מטרים – ועדיין היה זה טיט נקי. לאחר שלושה מטרים כמעט, נעלמה שכבת טיט זו פתאום כשם שנתגלתה. בו ביום הודיע הטלגרף מארם-נהריים את הידיעה המרעישה ביותר לעולם, שהסעירה את הרוחות: "גילינו את המבול!" דבר ממצא מרעיש זה באור נתפרסם בעיתונות ארצות-הברית ואנגליה באותיות של קידוש-לבנה. **המבול** – היה ההסבר האפשרי היחיד לשכבת הטיט העצומה מתחת ל"תל באור". לרגלי מגדל-המדרגות העתיק של השומרים באור, סמוך למרוץ התחתון של הפרת, אפשר לרדת בסולם לתוך פיר צר ולמשש את שרידי שואת המבול – הלא היא שכבת טיט בעובי של שלושה מטרים כמעט. חפירתו הידועה של סיר לנרד וולי באור חיזקה אצל חוקרים וארכאולוגים את המחשבה כי האווירה המשתקפת מן הסיפורים בספר בראשית מתאימה מבחינות רבות לבדואים הנוודים, שעיסוקם במרעה, נדידה, מאבק על שאיבת המים לא השתנה מאות בשנים. ספרו של וולי אף נקרא באנגלית: "אברהם - התגליות האחרונות ותולדות העברים" (Abraham - Recent Discoveries and Hebrew Origins). ובארץ ראו החוקרים את הבדואים נוודים בדיוק באותם נתיבים בהם נדד אברהם אבינו בהר ובמדבר.

ואגב ניל", שהוזכר בהקשר שרה אהרונסון לעיל: מטרתה של ניל", הייתה להעביר מידע לצבא הבריטי. דו"ח ראשון נכתב ב-1915 ע"י אבשלום פיינברג, ונשלח לאיש המודיעין בריטי לנרד וולי. הדו"ח מעולם לא הגיע אליו.

וולי קיבל תואר אבירות בשנת 1935. אגתה כריסטי כתבה את "רצח במסופוטמיה" בהשראת תגליותיו בקברים המלכותיים. מאוחר יותר נישאה לעוזרו הצעיר, מקס מלוואן.

שיבטה

תולדות המחקר הארכיאולוגי

סקרים ארכיאולוגיים

במחצית השנייה של המאה ה-19, עם התחדדות המאבק בין האימפריה העות'מאנית לבריטים במצרים, סיני א"י והנגב, ניצת העניין הבריטי באזורים אלו, דבר שבה לידי ביטוי, בין השאר, בהקמתה ב-1865, של הקרן לחקר פלסטינה (PEF - Palestine Exploration Fund). קרן זו גייסה כספים ותרמה רבות במשך השנים הבאות למחקר של א"י בכלל, ואזור הנגב בפרט, אך גם תרמה למאמץ המודיעיני והצבאי של הבריטים בשנים שקדמו למלחמה הראשונה. את הפנים הכפולות הללו, מחקר ארכיאולוגי-גיאוגרפי מחד ומטרות צבאיות-מודיעיניות מאידך ניתן לזהות ברוב הסוקרים שפקדו את האזור של שבטה ותרמו למחקרה בתקופה שלפני המלחמה.

הראשון שסקר ופרסם את מחקרו היה אדוארד הנרי פאלמר שהזכרנו, שביקר באזור במימון ה PEF ב-1869-70 ופרסם את ממצאיו בנוגע לשבטה ב-1871.

הסקר המקיף והמדויק ביותר של האתר בשנים שלפני המלחמה נערך ב-1914 על ידי תומס אדוארד לורנס וסר צירלס וולי. לסקר של השניים היה גם אופי מודיעיני-קרטוגרפי מודגש, ושניהם שימשו בשנות המלחמה בתפקידים צבאיים במזרח, כשלורנס קונה תהילת עולם כ"לורנס איש ערב". לורנס ווולי פרסמו את ממצאיהם בנוגע לנגב בכלל ושבטה בפרט ב-1915. העדות הקדומה ביותר לקיום ישוב במקום היא מהתקופה הנבטית המאוחרת על סמך כתובת המוקדשת לאל הנבטי דושרה (9 לפנה"ס עד 40 לסה"נ), כתובת שכנראה הגיעה ממקדש מקומי, ושנעשה בה שימוש משני בכנסייה הדרומית. תולדותיה של העיר בתקופה הרומית, עד למאה ה-4, אינם ידועים, ויתכן כי כלל לא התקיים בה ישוב. מקובל על רוב הסוקרים והחוקרים לראות את תחילת המאה ה-4 כנקודה בזמן שבה מתחיל להתפתח הישוב במתכונתו הנוכחית. סט. נילוס קובע כי מתחילת המאה ה-5, שבטה מוזכרת כבר ככפר (kome) בעוד חלוצה כבר מכונה עיר (polis). הוא מזכיר את שבטה כנקודת הישוב הראשונה אליה הגיעו הבדווים חוטפי בנו בדרכם מסיני על מנת למכרו לעבדות. על סמך תיאור זה, עושה רושם שקצה האזור הנושב היה בשבטה בתקופה זו, ושניצנה, ואולי גם עבדת היו עדיין ישובים בעלי אופי צבאי יותר. חשוב לציין כי שבטה, בניגוד לכל שאר ערי הנגב, למעט רחובות, כלל אינה יושבת על דרכי מסחר או צלינות, לבד, אולי מעל דרך נבטית משנית המחברת בין עבדת לניצנה. בשיאה השתרעה העיר על פני כ-90 דונם בנויים והכילה לפי אומדן מעודכן כ-2,250 איש. ככל הנראה המשיכה העיר להתקיים תקופה של כ-100-50 שנה לאחר הכיבוש המוסלמי. עדויות לכך אנו מוצאים משרידי המסגד שהתקיים ליד הכנסייה הדרומית, ומשרידי קרמיקה ערבית בני התקופה שנמצאו בעיר.

תכנית כללית של העיר

העיר אינה מוקפת חומה, אך הבתים החיצוניים בנויים בתכנון מראש ללא פתחים או רווחים בקירותיהם החיצוניים כך שנוצרות בין 7 ל-12 "כניסות" מוגדרות ומוגבלות המובילות לרחובות העיקריים, שהיו נחסמות באמצעות שערים. מעיין עיירה בצורה. בכל כוון מספר כניסות, ויתכן כי המספר הרב של שטחים חקלאיים ומכלאות בע"ח מחוץ לעיר חייבו מספר רב יחסית של כניסות לצורך תפקוד תקין של העיר. הרחובות רחבים למדי, כ-4 מ', כפי הנראה כדי לאפשר מעבר של בהמות משא בתוך העיר. עדות לשימוש בסוסים בתוך העיר ניתן למצוא במבנה הנמצא בחלקה הדרומי של העיר, המכונה "בית האורווה" ובו נמצאה ושוחזרה אורות סוסים.

בטיסה מהאוויר ניתן להבחין בבירור ברחוב העיקרי שכיוונו צפון-דרום שלאורכו מוקמו כל האתרים המרכזיים בעיר: הכנסייה

הצפונית, הכיכר הצפונית, "מבנה המועצה", הכנסייה המרכזית, "בית המושל", הכנסייה הדרומית, בריכות האגירה והכיכר מסביבן. לאורכו היו הכיכרות העיקריות של העיר, ובראשן הכיכר הצפונית, וברור שלאורכו התנהלו עיקר החיים הציבוריים של העיר.

החקלאות במדבר

החקלאות, ובעיקר גידולי הגפנים ליצוא יין, היו המרכיב המשפיע ביותר על התפתחות ערי הנגב בכלל ושבטה במיוחד. מיידית מתעוררת השאלה- כיצד זה הפכה החקלאות לכל כך מרכזית ומוצלחת, באזור בעייתי אקלימית כמו הנגב המרכזי? למעט אזור ניצנה, ברוב הערים שקמו בנגב אין בנמצא בארות או מקורות מים קבועים, שאיכות המים הניתנת להפקה מהם טובה לחקלאות או שתייה. דבר זה מכתוב, אפוא, שיטות חקלאות המבוססות בלעדית על מי גשמים. בשל מיעוט ימי הגשם, אגירת המים היא ללא ספק הכלי החשוב ביותר לקיום יישוב בתנאי הנגב. זוהי גם הטכנולוגיה העיקרית שאת ראשיתה ניתן ליחס בוודאות לימי הנבטים.

חובה להזכיר את התופעה, שהיא אולי הייחודית ביותר לחקלאות הנגב- מאות אלפי ערימות אבנים קטנות בגובה של 20-30 ס"מ המסודרות לאורך שורות והמחוברות ביניהן בתעלות שטוחות. ערימות אלה נמצאות על גבי הגבעות והמדרונות הסמוכים לשטחי העיבוד בכל רחבי הנגב המרכזי. שרידים אלה, המכונים "תולילת אל ענב" (נקראים גם "רגזום אל כרום") בפי הבדווים, נפוצים ביותר באזור שבטה. מעבר לכך שהשם מהווה הוכחה נוספת למרכזיותם של הגפנים בכלכלה המקומית לפי מחקרים של אבן-ארי, (ההוא מהחווה בעברת) נועד הדבר להגברת הנגר לערוצים על ידי ניקוי פני המדרונות. לפי ניסויים שבצעו, יכול פיניו כזה להגדיל את כמות הנגר ב-24%. ההסבר שהם נותנים לכך הוא שפינוי האבנים חושף את אדמת הלס שכאמור נאטמת עם טיפות הגשם הראשונות ובכך גורמת להתפתחות מהירה של נגר עילי אפילו במופעי גשם קצרים מאוד. בעזרת הטכניקות של שימוש במי נגר שפורטו לעיל, ניתן להגיע לכמות מים כוללת להשקיה של פי 3 או 4 מכמות המשקעים; לפיכך, באזור שבטה, בו הממוצע השנתי עומד על 86 מ"מ גשם, שדות מעובדים יכולים לקבל עד כ-350-450 מ"מ מים בעונה בעזרת איסוף ותיעול נכון של מי-נגר. סביב ערי הנגב שרידים רבים של החקלאות הקדומה: אלפי שטחי עיבוד ועשרות אלפי גדרות, סכרים, בורות-מים ותעלות ניקוז. בנגב עובדו קרקעות לפי ההתפלגות האזורית הבאה:

אזור	דונם מעובד
ניצנה - בארותיים	14,893
עבדת	6,784
שבטה - נחל לב	4,945
חלוצה - רחובות	2,385
ממשית	420

מתעודות ניצנה ועל פי מספר הגתות ובתי הבד שנתגלו בנגב, ברור כי הגידולים העיקריים היו גפנים ליין וזיתים לשמן, כמו גם עצי מטע וחיטה ושעורה כגידולי שדה (בעיקר באזור ניצנה); כלומר סוגי הגידולים האופייניים לחקלאות ים-תיכונית. חשיבות היין נעוצה בהיותו מצרך היצוא העיקרי והידוע ביותר של האזור, וכנראה גם המקור לעיקר עושרו, אך היו מרכיבים נוספים לחקלאות במדבר. המספר הגדול של מכלאות בע"ח מסביב לעיר שבטה ממחיש כי הללו היו מרכיב חשוב בחקלאות המקומית – ככל הנראה כבשים, עיזים וגמלים - והיא רק מחזקת את האופי הים תיכוני של כלכלת שבטה וערי הנגב בכלל. דומה כי גם גידול סוסים היווה אחד הענפים בהם עסקו תושבי הנגב, וזאת לאור בית האורווה שנתגלה בתוך העיר שבטה, הדומה לבתי אורוות שנתגלו בחפירות ממשית, עבדת וכנראה גם רחובות. למעט מבנים אלה המעידים רק כי סוסים או פרדות היו בשימוש, הרושם המתקבל הוא שגידול בעלי החיים לא היווה מוקד עיקרי של החקלאות, אלא בעיקר לשימוש ותצרוכת מקומית. בשבטה זהו 3 גתות יין. בשתיים שנמצאות מחוץ לעיר נחשפו מספר תאי פריקה, אחסון ומדידה הצמודים למשטח הדריכה. ההנחה היא שחדרים אלו שירתו את בעלי הכרמים הפרטיים שעשו שימוש בגת הציבורית לפי תור, ושבהם ניתן היה למדוד את כמות הענבים שבצר כל חקלאי ועל סמך זה את חלקו ביין שהופק. לעומת זאת, בגת השלישית הנמצאת בתוך העיר, בסמוך לכנסייה הצפונית, אין חדרי אחסון כאלה, כנראה כי הייתה בבעלות הכנסייה. אחד הממצאים המעניינים ביותר משבטה בהקשר לחקלאות המדברית הינו ארבעת מבני הקולומבריום (שובכי יונים, כמו אלו שנתגלו בבית גוברין מצדה ועוד) שנתגלו על גבי גבעות מסביב לעיר. זהו התייעוד הראשון למבנים כאלה באזור הנגב. יתרה מזו, לאור חורבן אחד מהם בעת שהיה עדיין בשימוש, נתגלו לראשונה בקולומבריה בא"י עצמות יונים ושרידי לשלשת בכמויות משמעותיות - דבר המוכיח בוודאות את שימושם כמבנה לקינון יונים וגידול אפרוחים.

החוקרים גורסים כי עיקר ייעוד הקולומבריה היה הפקת לשלשת היונים לצורך השימוש בה כחומר דשן להעשרת אדמת הלס

הכנסיות

בשבתה נחפרו ושוחזרו חלקית 3 כנסיות: הדרומית, המרכזית והצפונית. הכנסייה הצפונית היא ללא ספק המרשימה ביותר, והיא כוללת במתחמה אטריום (חצר מוקפת במעברים מקורים) רחב ידיים, קפלה ובפטיסטיריום גדול. כפי שנראה בהמשך, כנסייה זו היא גם היחידה שבה התבצעה קבורה, והיא אחת היפות ששרדו מבין כנסיות הנגב. הכנסייה הצפונית בנויה בקצה העיר, מכלול השרידים והממצאים של המתחם כולו ביחס לשאר הכנסיות בנגב, כמו גם מיקומו ואופן בנייתו יכולים להעיד על כך שכנסייה הצפונית שימשה יעד לעלייה לרגל או תחנה חשובה לצליינים.

הכנסייה התחתונה בניצנה

סיכום

במחקר ובציבור השתרש התואר "ערי הנבטים" כדרך אפיון ותיאור ערי הנגב הקדומות, ששמה את הדגש בהתפתחות הישוב בנגב על ההמשכיות מהתקופה הנבטית לביזנטית. פועל יוצא מניתוח זה היא ההנחה שהאוכלוסייה הייתה רובה ככולה ממוצא אתני נבטי, שעברה ניצור והתייוונו במהלך המפגש עם הרומים במאות ה-4-2 ועקב כך איבדה את שפתה ותרבותה הייחודית. כתוצאה ממחקר אינטנסיבי של החקלאות הקדומה וסקרים נוספים של השנים האחרונות, תפיסת המחקר היום שונה וחולקת מהותית על תזה זו התפיסה החדשה מסכימה כי הנבטים אכן היו אלה שהקימו לראשונה כתחנות סחר ופולחן את נקודות הישוב שהיוו את הגרעין שממנו צמחו רוב ערי הנגב, כי הם גם היו אלה שזרעו חלק מניצני הטכנולוגיה שבבסיס החקלאות המדברית (בעיקר את שיטות אגירת המים), אך הערים כפי שאנו מכירים אותן, החקלאות המסחרית המפותחת שבבסיסן, ורוב הטכניקות שנעזרו בהם כדי לשכלל חקלאות זו, מקורן אינו נבטי ואין הן ייחודיות לנגב: כל אלו מוכרים לנו מאזורי הספר הסמי-מדבריים האחרים באימפריה הביזנטית והם חלק בלתי נפרד מהתרבות, החקלאות והכלכלה הים-תיכונית של אימפריה זו; יתרה מזו, גם ההרכב האתני של בוני הערים אינו הומוגני, ולצד אנשים ממוצא נבטי, הוא כולל גם הרבה מאוד מתיישבים רומים ויוונים שהיגרו דרומה כחלק משרותם הצבאי, אמונתם הנוצרית או מסיבות כלכליות פשוטות בתקופה של פריחה דמוגרפית וכלכלית שעברה על כל א"י במאות ה-4 עד ה-7.

היו אלה אם כן נסיבות התקופה הביזנטית שבין ראשית המאה ה-4 לאמצע המאה ה-7, שהביאו לפריחה האמתית. הנוכחות הצבאית שנדרשה בספר, הביטחון האזורי שיצרה מסה קריטית של התיישבות, הביקושים החזקים לתוצרת החקלאית המקומית, קרקע זמינה ושיטות חקלאיות לניצולה והחלתם של מינהל יעיל ומנגנון כנסייתי בשטח המדובר הם שאפשרו את התמסדות ופריחתו של הישוב ואת הגירתה של אוכלוסייה יוונית ורומית אליו. התפתחות זו גם האיצה את תהליך ההיטמעות המוחלט של האוכלוסיות הנבטיות בחברה הביזנטית של הספר. עם הכיבוש המוסלמי נעלמו תוך פרק זמן קצר יחסית כל הנסיבות שאפשרו פריחה זו, והיעלמותם היא שהובילה לנטישתו המוחלטת של הישוב החקלאי-עירוני בנגב בסוף המאה ה-7 ובעצם עד לימינו.

תודות:

לעמיר שלום על העריכה.

ליאנה מרקשייד הטייסת במ"ג.

יאיר פראן הטייס ב P92

עד הפעם הבאה- נתראה!!!

אבי הרטמן

קישור לסרטון: [לחץ כאן](#)

להורדת המסלול בפורמט Google Earth: [לחץ כאן](#)

להורדת המסלול בפורמט עמוד ענן: [לחץ כאן](#)

למזג אויר במנחת: [לחץ כאן](#)

למפת Google Maps: [לחץ כאן](#)